

УДК 351.74/.76

DOI <https://doi.org/10.32836/2521-6473-2019-3-102-108>

О. Ю. Дудченко, кандидат юридичних наук,
асистент кафедри судоустрою та прокурорської
діяльності Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

ПРАВООХОРОННА ФУНКЦІЯ ЯК ОДНА З ФОРМ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

Стаття присвячена дослідженню та класифікації наукових підходів до визначення правоохоронної функції, встановлення її місця серед інших функцій держави. Також у статті розглядаються наукові підходи до розуміння основних функцій, які повинна виконувати держава в рамках здійснення правоохоронної діяльності, проводиться аналогія між функціями права загалом, здійснено характеристику окремих правоохоронних функцій.

У статті розглянуті функції держави, встановлено, що до основних державних функцій із управління суспільством належать наступні: регулювання національних і міжнародних відносин; управління сферами економічного, соціального, духовного життя, змінами, процесами, розвитком, що у них відбуваються; гарантування дотримання загальнообов'язкових норм у суспільстві; забезпечення громадського порядку та національної безпеки; участь у світовому миробудівництві і миротворчості всередині країни.

Проаналізовані різні погляди на сутність правових форм здійснення функцій держави та їх чисельні класифікації. Встановлено, що функції держави відносять своє конкретне втілення в певних формах їх здійснення. Найпоширенішою є дві форми здійснення функцій держави – правотворча та правозастосовна.

Також у статті досліджено наукові підходи до переліку функцій, що покладені на правоохоронну систему. Зазначається, що однією з головних рис, що притаманні функціям правоохоронної системи, є чітке розподілення компетенції правоохоронних органів.

Досліджено наукові підходи до систематизації правоохоронних функцій, встановлено, що всі правоохоронні функції можна поділити на: а) головні; б) другорядні; в) допоміжні.

Встановлено, що різні погляди вчених щодо правоохоронної функції базуються на дослідженнях, що різняться у розумінні поняття функціонування держави в правоохоронній сфері, а також зумовлені прогалинами у законодавстві відносно формулювання поняття правоохоронної функції держави. З'ясовано, що правоохоронна функція має системний характер та, реалізуючись в органічно пов'язаних між собою формах, здійснює реалізацію державних функцій, що втілюються у конкретні дії, формує правоохоронну діяльність.

Ключові слова: правоохоронні органи, правоохоронна система, функції права, функції правоохоронної системи.

A. Yu. Dudchenko. Law enforcement function as one of the forms of state power realization

The research and classification of scientific approaches to defining the law enforcement function, establishing its place among other functions of the state are considered in the scientific article. Scientific approaches to understanding the basic functions that the state must perform in the framework of law enforcement activities are also discussed, an analogy between the functions of law in general is conducted and characteristics of certain law enforcement functions are given in the article.

The functions of the state are considered in the article, it is established that the main state functions of public administration include the following: regulation of national and international relations; management of the spheres of economic, social, spiritual life, changes, processes, development that take place there; guaranteeing the observance of mandatory standards in society; ensuring public order and national security; participation in world peacebuilding and peacekeeping domestically.

© О. Ю. Дудченко, 2019

Different views on the essence of legal forms of state functions and their numerical classifications are analyzed. It is established that the functions of the state find their concrete embodiment in certain forms of their implementation. Two forms of state functions – law-making and law-enforcement are the most common.

The author focuses attention that the state-legal mechanism of law enforcement function consist of an orderly set of elements that function in the law enforcement sphere of public life, in other words, the state-law mechanism forms a relatively independent social system – the law enforcement system, whose purpose is to ensure the rights and the freedoms of citizens, their implementation, law and order. Scientific approaches to the list of functions that are embedded to the law enforcement system are investigated in the article. It is noted that one of the main features that belongs to the functions of the law enforcement system is a clear distribution of competence of law enforcement bodies.

Scientific approaches to the systematization of law enforcement functions are investigated, it is established that all law enforcement functions can be divided into: a) main ones; b) minor; c) auxiliary.

It is determined that different opinions of scientists about law enforcement function are based on studies that differ in understanding the notion of state functioning in the law enforcement sphere, as well as caused by gaps in the legislation regarding the formulation of the concept of law enforcement function of the state. It is founded that the law enforcement function is systemic in nature and is implemented in organically interrelated forms and performs state functions, forms law enforcement activities, engaging in specific actions.

Key words: law enforcement bodies, law enforcement system, law functions, functions of law enforcement system.

Постановка проблеми. Завданням сучасної держави, незалежно від соціально-економічного ладу, є необхідність побудови реальних механізмів захисту прав людини. При цьому йдеться як про формально-юридичне закріплення зазначених гарантій на законодавчому рівні, так і про створення достатньої кількості державних правоохоронних відомств та недержавних організацій, котрі функціонують у сфері забезпечення, охорони й захисту прав і свобод громадянина та людини від зазіхань як з боку юридичних і фізичних осіб, так і з боку самої держави.

Для вирішення вказаного завдання на державу покладається здійснення правоохоронної функції, яка виступає однією з самостійних функцій нашої держави, що здійснюється в межах судової, законодавчої та виконавчої влади. Кожна державна функція має свій об'єкт впливу, а також свій зміст. Слід зазначити, що об'єктом є сфера суспільних відносин, на яку спрямовується державний вплив. Об'єкти слугують критеріями розмежування державних функцій. Зміст функцій держави свідчить, що держава робить, які управлінські дії в конкретній галузі вона здійснює, що саме складає зміст діяльності відповідних органів. Державно-правовий механізм здійснення правоохоронної функції складається з впорядкованої сукупності елементів, які функціонують в правоохоронній сфері суспільного життя, іншими словами державно-правовий механізм формує відносно самостійну соціальну систему – правоохоронну систему, метою діяльності якої є необхідність забезпечення додержання прав та свобод громадян, їх реалізації, правопорядку та законності.

Слід зазначити, що однією з головних умов становлення та розвитку правоохоронної системи є чітке визначення її функцій. Це зумовлено передусім тим, що саме через функції можливо розкрити сутність та соціальне призначення системи правоохорони в цілому. При цьому, незважаючи на те, що дослідженням зазначеного питання тривалий час займаються науковці різних галузей права та практики, єдина позиція щодо вказаної проблематики сьогодні відсутня.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Так, під час дослідження було опрацьовано низку наукових праць. Зокрема, підґрунтя для з'ясування основних понять цієї роботи склали наукові дослідження Н.І. Байтина, О.В. Бермічевої, О.Г. Варич, А.В. Гриненко, В.Г. Гриценко, О.О. Джураєвої, І.С. Дзюбка, В.І. Дяченко, Н.С. Кельмана, В.М. Кириченко, В.Н. Корельського, Ю.І. Крегул, В.В. Лазарева, К.Н. Левківського, Р.З. Лившиц, А.В. Малько, І.С. Марочкіна, М.І. Матузової, Л.А. Морозової, В.Д. Перевалова, Г.І. Петрова, І.С. Самощенко, Н.В. Сібільо-

вої, О.Ф. Скакуна, В.Н. Хропанюка, О.І. Ющика, а також інших поважних вчених. У статті були враховані висновки наведених вчених. Однак відсутність єдиної точки зору стосовно переліку та класифікацій правоохоронних функцій залишає простір для подальших досліджень.

Мета статті – дослідити та класифікувати наукові підходи до визначення правоохоронної функції, встановити її місце серед інших функцій держави.

Виклад основного матеріалу. Однією з головних рис, що належить функціям правоохоронної системи, є чітке розподілення компетенції правоохоронних органів. Наявність або відсутність функції правоохоронної діяльності допускає визначення відповідного правоохоронного органу. Таким чином, наявність функції зумовлює також наявність правоохоронного органу. Інакше кажучи, немає функції – немає і правоохоронного органу. Функції правоохоронної системи є взаємопов'язаними та такими, що доповнюють одна одну.

Так, науковці надають таке визначення функціям правоохоронної системи: основні напрями діяльності відповідних органів, що зумовлені їх загально соціальним призначенням і конкретизовані в компетенції і повноваженнях [25]. А.В. Гриненко під функціями правоохоронної системи розуміє основні напрями діяльності органів, які витікають з їх загального соціального призначення і конкретизуються у відповідних правах і обов'язках [8, с. 10]. В зазначеному тлумаченні необхідно зробити наголос на тому, діяльність яких саме органів мається на увазі, оскільки, на наш погляд, має йтися лише про органи, що входять до правоохоронної системи.

Охорона та регулювання суспільних відносин – саме це і є основним покликанням права. Охоронна функція права зумовлена соціальним призначенням напряму правового впливу, націленого на охорону загальнозначущих, найголовніших суспільних відносин, їх недоторканість [15, с. 51]. Охоронна діяльність держави спрямовується на охорону самого права, оскільки від цього напряму залежить ефективність його функціонування, а охоронна функція права сприяє охороні наявних суспільних відносин. Таким чином, право охороняє відносини, які виникають в суспільстві, та тим самим утворює юридичне підґрунтя для діяльності правоохоронних органів і функціонування правоохоронної системи взагалі.

Необхідно погодитись із політологами К.М. Левківським та І.С. Дзюбком стосовно того, що зміст функцій пізнає найбільших змін саме під час перехідних етапів та періодів радикальних змін. Зазначені автори здійснюють класифікацію функцій держави за такими критеріями: принципи поділу влади на виконавчу, законодавчу, судову; сторони дії держави – зовнішні та внутрішні; сфери державного впливу – соціальна, економічна, духовна, культурна, правова; регулювання процесів – самоорганізація, саморегулювання, самодіяльність, самоуправління тощо; загальнополітичні підходи – загальносоціальна діяльність, забезпечення народовладдя; обсяг впливу – підтримання світового порядку, національні; масштабність значення – неосновні та основні, першочергові та другорядні. До основних державних функцій із управління суспільством належать такі: регулювання національних і міжнародних відносин; управління сферами економічного, соціального, духовного життя, змінами, розвитком, процесами, що у них відбуваються; гарантування дотримання загальнообов'язкових норм в суспільстві; забезпечення громадського порядку та національної безпеки; участь у світовому миробудівництві і миротворчості всередині країни [24, с. 273–274]. Вважаємо, що на підставі цього переліку із високим ступенем об'єктивності можна скласти уявлення стосовно функцій держави.

Функції держави віднаходять своє конкретне втілення в певних формах їх здійснення. Так, під правовими формами реалізації функцій держави розуміють однорідну за своїми зовнішніми ознаками (юридичним наслідком і характеру) діяльність органів держави щодо керівництва суспільством шляхом видання нормативних актів [6, с. 151]. Узагальнення концептуальних підходів стосовно даної проблематики дозволяє дійти висновку, що під право-

вими формами здійснення державних функцій розуміють однорідну за зовнішніми ознаками (юридичними наслідками і характером) діяльність державних органів [26, с. 51–57], пов'язану з прийняттям (виданням) правових (юридичних) актів [23, с. 12–14] і яка тягне за собою юридичні (правові) наслідки [10, с. 108–109].

У теоретичних джерелах є різні погляди на сутність правових форм здійснення функцій держави та, відповідно, чисельні класифікації останніх. На думку деяких дослідників, до них належать: а) правотворча діяльність – форма здійснення функцій держави шляхом підготовки та прийняття, а також санкціонування нормативних актів [31, с. 152], їх зміни або відміни діючих норм права [3, с. 229], а також конкретних актів (застосування норм права) [16, с. 72] та інших джерел права [17, с. 58]; б) правовиконавча [1, с. 46], управлінсько-виконавча, оперативно-виконавча чи правозастосовна діяльність – форма реалізації державних функцій шляхом діяльності державних органів щодо виконання законів та підзаконних актів шляхом прийняття актів застосування права та видання обов'язкових до виконання індивідуально-правових рішень [19, с. 76]. Ця діяльність пов'язана із повсякденним вирішенням різносторонніх питань у вигляді видання актів застосування права, котрі є підставою виникнення, зміни та припинення правовідносин [18, с. 49]. За допомогою цієї форми здійснюється реалізація відносин між громадянами, громадськими організаціями і органами держави, їх взаємні обов'язки і права в політичній, економічній, культурній, соціальній та інших галузях суспільного життя. Саме від діяльності правовиконавчої залежить факт, чи будуть реалізовані закони й інші нормативні акти або вони залишаться лише бажаннями законодавців. Це повсякденна робота щодо розв'язання багатоманітних питань управлінського характеру, для здійснення якої виконавчо-розпорядчі органи приймають відповідні акти [4, с. 177–178].

На думку А.В. Малька, М.І. Матузова [29, с. 76] та інших авторів, існують дві форми здійснення функцій держави – правотворча та правозастосовна. Правозастосовна діяльність своєю чергою поділяється на правоохоронну і оперативно-виконавчу. Зазначена позиція здається такою, що недооцінює значення правоохорони в реалізації функцій держави. Так, правоохорона за своїм змістом значно ширше ніж правозастосування, оскільки існування правових приписів, що закріплюють відповідальність за порушення закону, слугує підтриманню правопорядку та законності в державі навіть за умов, коли не виникає необхідності в безпосередньому застосуванні передбачених законом заходів відповідальності. Це пояснюється впливом, який здійснює право на свідомість суспільства, формуючи у одних громадян острах зазнати позбавлення своїх благ, передбачених у санкції правової норми, а в інших членів суспільства виховує повагу до закону і прагнення неухильно дотримуватися встановлених правових приписів. Необхідно наголосити, що українська держава як публічна інституція здійснює охоронну функцію через правоохоронну діяльність, що є важливим фактором під час формування суспільної моралі, соціальних уявлень стосовно ефективності та дієвості конституційного ладу. Також слід зазначити, що існують деякі види правоохоронної діяльності, які недостатньою мірою регламентуються правовими приписами. Так, діяльність щодо профілактики правопорушень та злочинів врегульована правом на самому поверхневому рівні, на рівні напрямів діяльності та принципів. Безпосереднє ж її здійснення лишається на вільний розсуд виконавців, котрі самостійно вирішують, що може бути доцільнішим у певній ситуації – співпрацювати із виробничими колективами і навчальними закладами, залучити засоби масової інформації тощо. Отже, вказані дії, які є правоохоронними за своєю природою, не можуть бути зведені винятково до правозастосовних форм діяльності.

Сьогодні єдиного підходу до визначення терміну «правоохоронної функції» не сформовано ані в юридичній літературі, ані в чинному законодавстві. Багатоелементність та складність правоохоронної функції держави є підставою існування чисельних точок зору сто-

совно її сутності, поняття та навіть назви. Л.А. Морозова розглядає функцію охорони свобод і прав громадян, забезпечення правопорядку та законності як внутрішню функцію держави [20, с. 51–59], О.Д. Тихомиров, В.П. Пастухов, С.Л. Лисенков, А.М. Колодій та В.В. Копейчиков відмічають окремі функції захисту законності, правопорядку, охорони свобод і прав людини, які виступають як основні державні функції [12, с. 73], В.Н. Хропанюк – як функцію охорони правопорядку [34, с. 159]. В.В. Лазарев виокремлює охорону прав власності та охорону правового порядку, інших свобод і прав громадян [33, с. 285], М.С. Кельман – як охорону свобод і прав громадян, забезпечення правопорядку та законності [13, с. 71], В.М. Корельський і В.Д. Перевалов – як охорону правопорядку і охорону наявних форм власності [32, с. 146]. О.Ф. Скакун [27, с. 52], О.І. Ющик [35, с. 21–22], В.М. Кириченко [14, с. 83] вважають, що правоохоронна функція виступає окремою функцією держави. І.С. Марочкін та Н.В. Сібільова розглядають правоохоронну функцію у вигляді складового елементу діяльності державних органів та інших органів, установ і організацій, їх посадових осіб, що спричинено конституційними вимогами дотримання охорони правопорядку, законності, свобод та прав громадян та інтересів суспільства в цілому. Вчені наголошують, що вказана діяльність для більшості організацій та органів є за своєю природою вторинною, а не основною та полягає здебільшого в забезпеченні виконання їх організаційно-управлінських функцій в галузі економіки, фінансів, науки, освіти тощо [21, с. 63].

У зв'язку з багатоманітністю правоохоронних функцій варто провести їх систематизацію. В.І. Дяченко пропонує всі правоохоронні функції поділити на: а) головні; б) другорядні; в) допоміжні. Так, до головних правоохоронних функцій В.І. Дяченко пропонує відносити такі, що безпосередньо пов'язані з протидією злочинності та правопорушенням, тими, що тягнуть за собою юридичну відповідальність у сфері публічного права. Стосовно допоміжних правоохоронних функцій, то В.І. Дяченко пропонує відносити до них такі функції: а) контрольна (наглядова); б) дозвільна (надання дозволів на проведення відповідної діяльності, зокрема підприємницької, чи вчинення певних дій); в) правороз'яснювальна (яка включає в себе функцію надання правової допомоги); г) аналітична та методична; г) інформаційна (здійснення інформування інших державних органів, у тому числі правоохоронних); д) нормотворча (з правом прийняття актів міжвідомчого характеру); е) координаційна [11, с. 11].

В.Г. Гриценко пропонує наступний перелік функцій правоохоронної системи. Головними на його думку є захисна (правоохоронна), профілактична, оперативно-розшукова, виконавча, розслідування злочинів, адміністративна. До допоміжних він відносить організаційно-управлінську функцію, координаційну функцію, контрольну, інформаційно-аналітичну [9, с. 134]. До головних належать ті функції, що безпосередньо пов'язані із боротьбою зі злочинністю та правопорушеннями і передбачають юридичну відповідальність. Правоохоронна (захисна) функція має на меті охорону держави від зовнішніх загроз для національної безпеки України, охорону внутрішнього ринку, збереження миру та міжнародної безпеки, забезпечення екологічної безпеки, суспільного правопорядку, захист інтересів споживачів, створення відповідних умов для підтримання законності [7, с. 26]. Правоохоронна функція також полягає у здійсненні на договірних засадах охорони майна фізичних юридичних та фізичних осіб усіх видів власності. Профілактична функція розкривається в комплексі мір, що спрямовуються на запобігання злочинам й іншим правопорушенням, виявлення і усунення умов та причин, що їм сприяють [21, с. 103]. Виконавча функція полягає у здійсненні у рамках своїх повноважень адміністративних стягнень [21, с. 104]. Адміністративна функція спрямована на виконавчо-розпорядницьку роботу правоохоронних органів з організації та здійснення охорони громадського правопорядку і сприяння забезпеченню громадської безпеки в межах повноважень, встановлених законом [22].

Допоміжні функції правоохоронної системи – це конкретна діяльність, змістом якої є допомога ефективному здійсненню вищеназваних головних функцій. Організаційно-управлінська функція у структурі правоохоронної системи має відомчий характер. Вона спрямовується кожному правоохоронному органу залежно від його підвідомчої належності [28, с. 45]. Координація правоохоронної діяльності – це є управлінська функція, що спрямована на систематизацію і об'єднання зусиль для досягнення соціально-бажаних загальних цілей. Координація взаємодії правоохоронних органів виступає одним із головних чинників, що спрямований на об'єднання зусиль правоохоронних органів в протидії правопорушенням [30, с. 301]. Основною метою інформаційно-аналітичної функції можна назвати науково-обґрунтовану підтримку процесів підготовки, прийняття та втілення в життя управлінських рішень і задоволення інформаційних потреб суспільства. Контрольна функція правоохоронної системи – це такий напрям та вид діяльності правоохоронних органів, який полягає в забезпеченні чіткої діяльності державного механізму за додержанням норм права.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, з огляду на викладене вище можна констатувати, що різні погляди вчених щодо правоохоронної функції базуються на дослідженнях, що різняться у розумінні поняття функціонування держави в правоохоронній сфері, а також зумовлені прогалинами у законодавстві відносно формулювання поняття правоохоронної функції держави. На нашу думку, правоохоронна функція має системний характер та, реалізуючись в органічно пов'язаних між собою формах, здійснює реалізацію державних функцій, що втілюються у конкретних діях, які й формують правоохоронну діяльність.

Список використаних джерел:

1. Алексеев С.С. Теория государства и права. Москва : Юридическая литература, 1985. 410 с.
2. Байтин М.И. Сущность и основные функции социалистического государства. Саратов : Саратовск. ун-т, 1979. 302 с.
3. Байтин М.И. Сущность права (Современное нормативное правопонимание на грани двух веков) : монографія. Москва : ООО ИД «Право и государство», 2005. 544 с.
4. Бермічева О.В. Соціальна функція в Україні : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Нац. ун-т внутр. справа. Харків, 2002. 174 с.
5. Бобир В.І. Правознавство : навчальний посібник. Київ : Юріформінтер, 1998. 289 с.
6. Варич О.Г. Економічні функції сучасної держави: природа, сутність, зміст, тенденції розвитку в Україні : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Київ, 2006. 206 с.
7. Горелишев С.А., Бобков Ю.П., Побережний А.А. Структура та функції перспективної інформаційно-аналітичної системи внутрішніх військ. *Зб. наук. пр. Акад. внутр. військ МВС України*. 2012. № 1. С. 26–30.
8. Гриненко А.В. Судустройство и правоохранительные органы в вопросах и ответах : научное пособие. Москва : Проспект, 2014. 232 с.
9. Гриценко В.Г. Функції правоохоронної системи України. *Публічне право*. 2015. № 1. С. 132–137.
10. Джураєва О.О. Функції сучасної держави : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Одеськ. нац. юрид. академія. Одеса, 2006. 190 с.
11. Дяченко В.І. Система правоохоронних органів : навч. посіб. Київ : КНЕУ, 2003. 320 с.
12. Загальна теорія держави та права / А.М. Колодій та ін.; за заг. ред. В.В. Копейчикова. Київ : Юрінком Інтер, 2001. 320 с.
13. Кельман М.С. Теорія держави : навч. посібник. Тернопіль : Поліграфіст, 1997. 330 с.

14. Кириченко В.М. Правознавство : модульний курс. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 328 с.
15. Крегул Ю.І. Адміністративне право і процес : навч. посіб. Київ : КНЕУ, 2012. 223 с.
16. Лазарев В.В. Общая теория права и государства. Москва : Юрист, 1994. 359 с.
17. Лившиц Р.З. Современная теория права : краткие очерки. Москва : ИГПАН, 1992. 64 с.
18. Малько А.В., Ныркoв В.В., Шундикoв К.В. Теория государства и права: Элементарный курс. Москва : Проспект, 2007. 384 с.
19. Малько О.В. Теория государства и права в вопросах и ответах. Москва : Юристь, 1997. 197 с.
20. Морозова Л.А. Функции государства на современном этапе. *Государство и право*. 1993. № 7. С. 51–59.
21. Організація судових та правоохоронних органів : підручник для студентів юрид. спеціальностей вищих навч. закладів. / І.Є. Марочкін, Н.В. Сібільова, В.П. Тихий та ін. За ред. І.Є. Марочкіна, Н.В. Сібільової. Харків : ТОВ «Одіссей», 2007. 528 с.
22. Основні напрями діяльності правоохоронних органів щодо забезпечення економічної безпеки. URL: http://pidruchniki.com/12590605/ekonomika/osnovni_napryami_diyalnosti_pравоохоронних_organiv_schodo_zabezpechennya_ekonomichnoyi_bezpeki
23. Петров Г.И. Сущность советского административного права. Изд-во Ленинградск. ун-та, 1959. 184 с.
24. Політологія / за заг. ред. І.С. Дзюбка, К.М. Левківського. Київ : Думка, 1998. 347 с.
25. Правоохранительные органы. URL: <http://mehanikabiz.narod.ru/index/0-8>.
26. Самощенко И.С. Общая теория советского права. Москва : Знание, 1980. 240 с.
27. Скакун О.Ф. Теория государства и права : учебник. Харьков : Консум, 2000. 704 с.
28. Суд, правоохоронні та правозахисні органи України : навч. посіб. / В.С. Ковальський, В.Т. Білоус, С.Е. Демський та ін. ; Відп. ред.. Я. Кондратьєв. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 320 с.
29. Теория государства и права : курс лекций. / М.И. Байтин и др.; под. ред. М.И. Матузова, А.В. Малько. Москва : Юристь, 1997. 677 с.
30. Теория государства и права : учеб. для юрид вузов и ф-тов. / под ред. В.М. Корельского, В.Д. Перевалова. 2-е изд., изм. и доп. Москва : НОРМА. 2002. 616 с.
31. Теория государства и права : учебник / под ред. В.М. Корельского, В.Д. Перевалова. Москва : Издат. группа Инфра-Норма, 1997. 376 с.
32. Теория государства и права : учебник / под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова. Москва : Юристь, 1999. 456 с.
33. Теория государства и права : учебник / под ред. В.В. Лазарева. Москва : Юридическая литература, 1996. 448 с.
34. Хропанюк В.Н. Теория государства и права : учеб. пособ. / под ред. В.Г. Стрекозова. Москва : Дабахов, Ткачев, Димов, 1995. 384 с.
35. Ющик О.І. Правова реформа: загальне поняття, проблеми здійснення в Україні. Київ : Дія, 1997. 234 с.